

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЧІКУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку незалежної держави однією з найважливіших залишається проблема духовності, всебічного розвитку громадянина України як соціально активного її будівничого, творця самого себе, з належними настановленнями, ціннісними орієнтирами, високою культурою поведінки.

Якісно нова соціально-психологічна ситуація зумовлена складністю та суперечністю перебігу процесів політичного, економічного, суспільного і духовного життя українського суспільства. Для розв'язання актуальних проблем сьогодення першочерговості набуває питання розвитку національної освіти, спроможної забезпечити державу високоосвіченими, інтелігентними, соціально зрілими та творчо спрямованими фахівцями – гідними громадянами нашого суспільства.

Процес розбудови національної освіти, що здійснюється у відповідності з вимогами Закону України «Про освіту», Національної доктрини розвитку освіти України в ХХ ст., Державної національної програми “Освіта (Україна ХХІ століття)” неможливий без урахування вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної спадщини.

Так, у Державній національній програмі “Освіта (Україна ХХІ століття)” наголошується, що навчально-виховний процес повинен здійснюватись на національному ґрунті, в “органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями”. У зв'язку з цим на науково-обґрунтовану оцінку заслуговують ідеї, погляди, концепції визначних культурно-освітніх діячів, педагогів, психологів, серед яких вагоме місце займає постать В.Сухомлинського. Творчість В.Сухомлинського збагатила науку новими положеннями, думками, гуманістичними ідеями.

У контексті цих завдань закономірним є посилення уваги сучасної соціально-психологічної теорії до дослідження суб'єктивної реальності

людини, до її гуманістичної сутності. Особливе місце в цих дослідженнях посідають соціально-психологічні очікування.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Соціально-психологічні очікування є вельми складним феноменом і потребують різнобічного аналізу. Складність дослідження соціально-психологічних очікувань значною мірою зумовлена тим, що вони є складовою самосвідомості особистості і в той же час детерміновані соціальними чинниками.

Здійснивши теоретичне вивчення проблеми соціально-психологічних очікувань як складової самосвідомості особистості маємо підстави стверджувати, що ґрунтовних наукових праць з цієї проблеми порівняно небагато. Досліджені наукові роботи дозволили нам підійти до теоретичного осмислення й емпіричного обґрунтування психологічного змісту «соціально-психологічних очікувань».

З огляду на висвітлені міркування, очевидною є **теоретична і практична актуальність** запропонованої теми.

Мета роботи полягає у дослідженні соціально-психологічних очікувань як складової самосвідомості особистості; визначенні взаємозв'язків соціально-психологічних очікувань із такими складовими самосвідомості, як самооцінка, рівень домагань, рефлексивність.

Проблеми самосвідомості, соціально-психологічних очікувань, самоочікувань, експектацій **висвітлені в працях** багатьох науковців, як вітчизняних (М.Й.Боришевський [3], В.О.Васютинський [4], Г.С.Костюк [5], Т.М.Титаренко [10], С.П.Тищенко [11], П.Р.Чамата [12]), так і зарубіжних (Р.Бернс [2], В.Джемс [6], Т.Шибутані [14]).

Наукова новизна полягає у тому, що предметом нашого дослідження є вивчення психологічного змісту соціально-психологічних очікувань та їхнього взаємозв'язку із самооцінкою, рівнем домагань, рефлексивністю.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні розуміння сутності соціально-психологічних очікувань, їх змістових характеристик як

складової самосвідомості особистості.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати дослідження соціально-психологічних очікувань можуть бути використані психологами, педагогами для вивчення соціально-психологічних очікувань досліджуваних як в науковому плані, так і при організації та здійсненні навчально-виховного процесу. Практична значущість полягає у розв'язанні нагальних завдань самовиховання особистості, саморегуляції її поведінки – самоконтролю, самовладання, самокорекції, що має особливе значення у налагодженні ефективної міжособистісної взаємодії. Результати дослідження соціально-психологічних очікувань дозволяють глибше збагнути психологічну сутність самосвідомості особистості, ефективніше організувати процес особистісно орієнтованого навчання і виховання.

Магістральні напрямки вивчення механізмів розвитку самосвідомості в ранньому онтогенезі були накреслені у свій час відомим українським психологом, засновником української психологічної школи з проблем самосвідомості П.Р.Чаматою [12]. «Пізнання дитиною себе виникає одночасно з пізнанням нею навколишнього світу і весь час розширюється й поглиблюється у відповідності з розширенням і поглибленням пізнання загалом» [12, с.99]. Він довів, що процеси розвитку свідомості й самосвідомості на перших етапах розвитку пізнавальної діяльності дитини взаємопов'язані.

Аналіз багатьох досліджень з проблеми самосвідомості дає нам змогу розкрити її психологічну структуру. Вона включає такі складові: самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування, образ «Я» як інтегральний вираз досить високого рівня розвитку самосвідомості та низку інших. Виокремлення в структурі самосвідомості її складових є дією вельми умовною, оскільки усі складові будь-якого системного утворення, а самосвідомість є таким, знаходяться в нерозривному, взаємозалежному зв'язку.

Розглянемо соціально-психологічні очікування у контексті самосвідомості особистості, а саме у поєднанні з її складовими.

Одним із основних компонентів самосвідомості особистості є її самооцінка. Соціально-психологічні очікування знаходяться в причинно-наслідковому зв'язку з самооцінкою особистості. Самооцінка – оцінка особистістю себе, своїх фізичних, інтелектуальних, комунікативних, моральних якостей, життєвих можливостей, а також ставлення до себе оточуючих і свого місця серед них. Особистість, складаючи собі оцінку, одночасно формує власні суб'єктивні орієнтації, звісно, в контексті очікуваних подій. Власна оцінка впливає не тільки на таку характеристику як спрямованість суб'єктивних орієнтацій, а навіть на їх модальність, стійкість. Суб'єктивні орієнтації особистості передбачають сукупність соціальних настановлень, елементів знань, стереотипів поведінки, оцінок, переконань, намірів. Ті суб'єктивні орієнтації, котрі поділяють члени соціальної спільноти стосовно передбачуваного перебігу подій, здатні виступати їхніми соціально-психологічними очікуваннями.

Наступним важливим компонентом самосвідомості особистості є її домагання. Домагання виступають своєрідною проекцією самооцінки назовні в ситуації вибору. Соціально-психологічні очікування через домагання здійснюють вплив на самооцінку. Очікування займають посередницьку позицію між самосвідомістю особистості та її соціальним середовищем, при цьому виконуючи функцію врівноваження, підтримуючи стан збалансованості цих сторін.

Домагання пов'язані з потребою-мотиваційною сферою особистості. «Домагання, як зазначає К.О.Абульханова-Славська [1], – більш узагальнений, глобальний механізм особистості, ніж її мотиви. Якщо мотив можна розглядати як конкретне спонукання, спрямоване на предмет, то домагання охоплюють ту зону (смысловий простір), в якій можуть виникати мотиви» [1, с.225]. Домагання, на думку авторки, включають не тільки предметну, але і ціннісну особливість зв'язку особистості з дійсністю, вони є аспектом самовизначення і орієнтацією особистості на характер самовизначення.

Розгляд соціально-психологічних очікувань у взаємозв'язку з самооцінкою, домаганнями дає можливість збагнути їх глибинну сутність, розкрити психологічний зміст.

В.Джемс визначив самооцінку з допомогою оригінальної формули [6]:

$$\text{Самооцінка} = \frac{\text{Успіх}}{\text{Домагання}}$$

Таким чином, домагання знаходяться в зворотній залежності від самооцінки. Підвищення рівня домагань може спонукати до зниження самооцінки, і навпаки – завищена самооцінка може бути результатом низького рівня домагань, звичайно за умови константності третьої складової. Варіативність успіху породжує ситуації, коли завищена самооцінка взаємоузгоджується із завищеними домаганнями, що створює неадекватні очікування, переоцінку своїх можливостей, талантів та перспектив. Занижена самооцінка, навпаки, відображається в невисокому рівні домагань, обмежує простір майбутньої активності, виявляється в очікуванні невдачі, неуспіху поразки. Негативна самооцінка екстраполюється і на очікувану оцінку оточуючих [8].

Як показують дослідження К.Т.Соколової, І.І.Чеснокової очікування, атрибуції, сподівання людей в поєднанні із ставленням до них, здатні впливати на формування самооцінки, зокрема на такі її параметри: адекватність, висота, стійкість, рівень самокритичності [8], [13].

Соціально-психологічні очікування мають місце не тільки в спілкуванні, але і в діяльності, тому на їх зміст впливають не стільки контакти, стосунки, взаємини з іншими, скільки успіх чи невдача суб'єкта в житті та діяльності. Низька оцінка себе, яка склалася в порівнянні з досягненнями, та низькі оцінки, які отримує індивід від учасників взаємодії, є основою виникнення не тільки заниженої самооцінки, а й створює неадекватні соціально-психологічні очікування. Самооцінка є ядром, серцевиною соціально-психологічних очікувань. Негативний попередній досвід, низька самооцінка практично не можуть гарантувати сприятливі соціально-психологічні очікування,

оптимальний їх рівень, навіть в незнайомому середовищі, де спілкування і контакти відбуваються вперше. Завищена самооцінка спонукає до самовпевненості, відсутності критичності та самокритичності, очікування легкого результату, що призводить до невдач.

Т.М.Титаренко досліджуючи життєві домагання, зазначає, що останні передбачають те, на що особистість має право, чого вона чекає від життя. «Об'єктом домагань є не абстрактні уявлення про майбутнє, а емоційно забарвлені проєкції у завтрашній день своїх сьогоднішніх прагнень. ...У суб'єктному ставленні до майбутнього не доля, а сама людина визначає свій завтрашній день, акцентуючи увагу на саморегуляційному компоненті особистості» [10, с.428].

Виходячи із специфіки взаємозв'язку між структурними складовими самосвідомості, звернемося до сутності такого її утворення як образ «Я», що виступає регулятором поведінки. Останній не представляє собою окрему складову самосвідомості, а є результатом самопізнання і виступає в формі узагальненого уявлення людини про себе. «Це той рівень самосвідомості, як зазначає М.Й.Боришевський, на якому людина досягає найбільш зрілого усвідомлення сутності своєї особистості» [3, с.29].

Специфіка соціально-психологічних очікувань, оцінних ставлень до інших, самооцінки та домагань вирішальною мірою визначають змістові і динамічні параметри образу «Я». Образ «Я», самооцінка та потенційні поведінкові реакції є тими елементами настановлень, які характеризують Я-концепцію.

«Однією із трьох складових цих настановлень Я-концепції виступає емоційно-ціннісна» [6, с.334]. Варто зазначити, що індивід не тільки може уявити собі, як він буде виглядати в очах інших в тій чи іншій ситуації, не тільки передбачити, якою буде реакція оточуючих на його вчинки, але й заздалегідь передбачати їхні очікування. Це засвідчує те, що соціально-психологічні очікування представляють собою не тільки інтелектуальний прояв

самосвідомості індивіда, а є важливим емоційно-ціннісним утворенням його Я-концепції.

«Як зазначає Р.Бернс, Я-концепцію можна розглядати як сукупність очікувань. Вона визначає, по-перше, те, як буде діяти індивід в конкретній ситуації, а по-друге, те, як він буде інтерпретувати дії інших. Третя функція Я-концепції полягає в тому, що визначає також і очікування індивіда, тобто його уявлення про те, що має відбутися» [2, с.25].

Таким чином, соціально-психологічні очікування виступають важливим чинником не тільки вибору та апробації інформації, а й планування діяльності особистості. Якщо отримана в діяльності інформація механізмом зворотного зв'язку оцінюється як така, що відповідає очікуванням, то вона асимілюється бразом світу і майже не змінюється. Сам образ «Я» змінюється доволі повільно, оскільки володіє великою асиміляційною здатністю. Інформація отримана індивідом, оцінки, ставлення інтеріоризуються ним в систему соціально-психологічних очікувань, що дозволяє йому здійснювати самозвіт, на базі цього формується самооцінка, уявлення про реальне та ідеальне «Я».

С.Л.Рубінштейн стверджував, що «...не існує „Я” поза відношенням до «Ти», і не може існувати самосвідомість поза усвідомленням іншої людини як самостійного суб'єкта» [7, с.636].

Глобальною змістово-функціональною характеристикою самосвідомості є рефлексивність. На думку М.Й.Боришевського, «...рефлексивність особистості забезпечує можливість інтеграції функцій суб'єкта поведінки і функцій об'єкта управління, здатність відображати себе й оточуючих, свої актуальні та потенційні можливості, міру адекватності і ефективності реалізації цих можливостей, усвідомлення суті взаємодії з іншими людьми, а також особливостей його сприйняття оточуючими як особистості і сприйняття останніх як особистостей» [3, с.15].

Механізмом, який має значний вплив не тільки на домагання і Я-концепцію, а й на соціально-психологічні очікування, є механізм соціального порівняння та соціально-психологічної ідентифікації. Як зазначає

К.О.Абульханова-Славська, людині здається, що вона керується, і що важливо, часто неусвідомлено орієнтується на прийнятті еталони, на цілі і прагнення навколишніх, наслідує їх та переконливо приймає за свої власні [1].

Ідентифікація здійснює визначальний вплив на адекватність соціально-психологічних очікувань. Індивід, ототожнюючи себе з іншими, наслідуючи їх, формує і постійно апробує свій образ «Я». Ідентифікуючи себе з іншою особою, індивід очікує хоча б визнання причетності до неї та сподівається отримати схвалення навколишніх. Часто наслідування, яке має місце в молодшому шкільному та й підлітковому віці, є результатом раптового емоційного враження, а не осмисленим актом. Неадекватні соціально-психологічні очікування як результат раптових захоплень негативно впливають на формування власного образу «Я», дестабілізують міжособистісні взаємини, викликаючи конфліктність, упередженість.

Завдяки тому, що соціально-психологічні очікування пов'язані з певним рівнем домагань, який в свою чергу включає в себе потреби індивіда, а також з вимогами соціального середовища, які безпосередньо «не адресовані» до індивіда, стає можливою орієнтувальна та регулювальна функція очікувань. Орієнтувальна функція соціально-психологічних очікувань базується на здатності індивіда більш чи менш адекватно рефлексувати на чуттєвому чи когнітивному рівні те, чого чекають від нього інші, як ставляться до нього, як будуть реагувати на його дії, вчинки. Регулювальна функція, на думку С.П.Тищенко, полягає в тому, що «очікувані реакції інших людей безпосередньо включаються особистістю в організацію власної поведінки, визначаючи її стратегію і тактику». Обидві функції знаходяться в органічному взаємозв'язку. Завдяки їм соціально-психологічні очікування здатні виконувати роль провідника соціального контролю, спрямованого на особистість, та опосередковують її самоконтроль» [11, с.115].

Завершальною ланкою цілісного процесу самосвідомості є саморегулювання особистістю складних психічних актів, які входять до складу діяльності і поведінки. М.Й.Боришевський зауважував, що «...саморегуляція

поведінки особистості простежується в кожному елементі соціально-психологічних очікувань. Завдяки соціально-психологічним очікуванням процес саморегуляції поведінки стає детермінованим не тільки тими внутрішніми утвореннями, які в інтегрованій формі складають структуру самосвідомості особистості, але також тим реальним досвідом спілкування, взаємодії з оточуючими, в процесі якого очікування підлягають соціальній апробації» [3, с.24].

У контексті морального розвитку особистості необхідність діяти відповідно до очікувань, сподівань, зокрема значущих інших, для особистості стає необхідністю. Таким чином, соціально-психологічні очікування, на думку С.П.Тищенко, належать до таких психічних явищ, у рамках яких особистісне, індивідуальне найбільш тісно стикається з соціальним, а формула «Я хочу бути таким, яким мене сподіваються бачити інші» [11, с.115] стає пусковим механізмом соціальної активності особистості.

Аналіз результатів соціально-психологічного дослідження дає підстави зробити такі **висновки**:

- соціально-психологічні очікування знаходяться в причинно-наслідковому зв'язку з самооцінкою особистості як складовою самосвідомості особистості. Особистість, складаючи собі оцінку, одночасно формує власні суб'єктивні орієнтації, звісно, в контексті очікуваних подій. Ті суб'єктивні орієнтації, котрі поділяють члени соціальної спільноти стосовно передбачуваного перебігу подій, здатні виступати їхніми соціально-психологічними очікуваннями;
- соціально-психологічні очікування через домагання здійснюють вплив на самооцінку. Очікування є тим чинником, який спонукає людину постійно передбачати можливі реакції, дії, вчинки інших людей і зіставляти їх з власними домаганнями;
- своєрідність і неповторність соціально-психологічних очікувань, оцінних ставлень до інших, самооцінки та домагань вирішальною мірою визначають змістові і динамічні параметри образу «Я». Образ «Я»,

самооцінка та потенційні поведінкові реакції є тими елементами настановлень, які характеризують Я-концепцію. Індивід не тільки може уявити собі, як він буде виглядати в очах інших в тій чи іншій ситуації, не тільки передбачити, якою буде реакція оточуючих на його вчинки, але й заздалегідь передбачати їхні очікування. Це засвідчує те, що соціально-психологічні очікування представляють собою не тільки інтелектуальний прояв самосвідомості індивіда, а є важливим емоційно-ціннісним утворенням його Я-концепції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Бернс Р. Развитие «Я» концепции и воспитание: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 422с.
3. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис... в форме науч. докл. д-ра психол. наук: 19.00.07. – М., 1990. – 77с.
4. Васютинський В.О. Психологічні особливості потребово-мотиваційного компоненту громадянської свідомості та самосвідомості молоді // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: Монографія – К.: Дніпро, 2001. – Т.1. – С.173–204. – Бібліогр.: с.202–204.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Радянська школа, 1989. – 608с.
6. Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Изд-во Питер, 2000. – 712с.: ил.
8. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 215с.
9. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр.твори: У 5-ти т. – Т.2. – К., 1976. – С. 149–416.
10. Титаренко Т.М. Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України: Зб. наук. пр. – К., 2006. – В. 25. – С.416–430.
11. Тищенко С.П. Особистісні сподівання як форма прояву самосвідомості // Психологія. Випуск 15. Респ. наук.-метод. зб. – К.: Радянська школа, 1976. – С 108 – 115.
12. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. – К., 1965. – 48с.
13. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М.: Наука, 1997. – 144с.
14. Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В.Б.Ольшанского. – Ростов н/Д: «Феникс», 2002. – 544с.

Анотації

Стаття присвячена дослідженню психологічної сутності соціально-психологічних очікувань. Розглянуто взаємозв'язок соціально-психологічних очікувань з такими складовими самосвідомості особистості як самооцінка, рівень домагань, рефлексивність. Акцентовано увагу на орієнтувальній та регулювальній функціях очікувань.

The article is devoted to the research of psychological essence of social and psychological expectations. The interrelation of social and psychological expectations with such components of the consciousness as self-estimation, the level of aspiration, reflexivity is observed. The attention is focused on rough and regulating functions of expectations.